نشریه علمی روانشناسی فرهنگی
(Cultural Psychology)

روان‌شناسی فرهنگی

دوفصلنامهٔ علمی، پژوهشکدهٔ تحقیق و توسعهٔ علوم انسانی (سمت)
دورهٔ ۹، شمارهٔ ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۴
شاپا چاپی: ۷۲۱۱-۲۵۸۸
شاپا الکترونیکی: ۶۳۸۸ ـ ۲۶۷۶

ساخت و بررسی ویژگی‌های روان‌سنجی پرسشنامه معنویت در خانواده بر اساس قرآن کریم (SFQ-Quran)

جواد مصلحی[۱]✉، محمدمهدی صفورائی پاریزی[۲]، سید عیسی مسترحمی[۳]، حسن تقیان[۴]

۱. استادیار، گروه قرآن و علوم، مجتمع آموزش عالی قرآن و حدیث، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران.
نویسنده مسئول: javad_moslehi@miu.ac.ir
۲. استاد روان‌شناسی تربیتی، گروه روان‌شناسی، مجتمع آموزش عالی علوم انسانی اسلامی، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران.
۳. دانشیار، گروه قرآن و علوم، مجتمع آموزش عالی قرآن و حدیث، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران.
۴. استادیار، گروه روان‌شناسی، مجتمع آموزش عالی علوم انسانی اسلامی، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران.

اطلاعات مقاله

تاریخ‌ها:
دریافت: ۱۴۰۴/۰۹/۱۲
پذیرش: ۱۴۰۴/۱۲/۰۵

واژگان کلیدی:
پرسشنامه معنویت خانواده
تحلیل عاملی تأییدی
روان‌سنجی
قرآن کریم
معنویت در خانواده

چکیده

خانواده در منظومه معارف قرآنی، کانون رشد و تعالی معنوی است. ابزارهای سنجش میزان معنویت در خانواده، غالباً بر مبانی معرفت‌شناسی غربی استوار است از این رو توانایی ارزیابی پویایی معنوی و خاص فرهنگی در بافت خانواده‌های اسلامی را ندارند. پژوهش حاضر با هدف پر کردن این خلأ نظری و ابزاری، اقدام به بررسی ویژگی‌های روان‌سنجی و اعتباریابی «پرسشنامه معنویت در خانواده بر اساس قرآن کریم» (Quran-SFQ) نموده‌است. بدین منظور، در یک طرح پیمایشی-مقطعی، نسخه اولیه ابزار تدوین و پس از احراز روایی صوری و محتوایی، نسخه نهایی با ۵۴ گویه بر روی نمونه‌ای ۵۳۸ نفری از والدین شهرهای قم و مشهد اجرا گردید. یافته‌ها نشان داد که ساختار پنج‌عاملی شامل باورهای معنوی، فعالیت‌های معنوی، مسئولیت‌پذیری معنوی، مراقبت‌های معنوی و فضای معنوی از برازش مطلوبی در تحلیل عاملی تأییدی برخوردار است (ریشه میانگین مربعات خطای برآورد= ۰,۰۷۷ و شاخص برازش تطبیقی= ۰,۹۵). همچنین ضریب آلفای کرونباخ برای کل مقیاس (۰,۹۵) و خرده‌مقیاس‌ها (۰,۷۴ تا ۰,۹۰) حاکی از پایایی بالای ابزار بود. شواهد مربوط به روایی واگرا و همگرا نیز از طریق ماتریس همبستگی مؤلفه‌ها تأیید شد. نتایج نشان می‌دهد این پرسشنامه ۵۴ گویه‌ای، ابزاری معتبر و پایا برای سنجش ابعاد چندگانه معنویت در بافت خانواده اسلامی است و می‌تواند در پژوهش‌های بالینی و تربیتی مورد استفاده قرار گیرد.

استناد: مصلحی، جواد، صفورائی پاریزی، محمدمهدی، مسترحمی، سیدعیسی، تقیان، حسن (۱۴۰۴). ساخت و بررسی ویژگی‌های روان‌سنجی پرسشنامه معنویت در خانواده بر اساس قرآن کریم (SFQ-Quran)، *روان‌شناسی فرهنگی*، ۹(۲). ۴۹-۶۲.
https://doi.org/10.30487/jcp.2026.570216.1886

۱۴۰۴/۲۰۲۶ نویسنده(گان). این مقاله یک اثر دسترسی آزاد است که تحت مجوز CC BY 4.0 منتشر شده است. استناد و انتشار مجدد این اثر با ذکر منبع درست مجاز است. منتشرشده توسط نشریه روان‌شناسی فرهنگی (سازمان مطالعه و تدوین کتب دانشگاهی در علوم انسانی (سمت)).

Cultural Psychology

Vol. 9, Issue 2
Fall 2025 - Winter 2026
Print ISSN: 2676-6388
Online ISSN: 2676-6388

نشریه علمی روانشناسی فرهنگی
(Cultural Psychology)

Construction and Psychometric Evaluation of the Family Spirituality Questionnaire Based on the Holy Quran

Javad Moslehi [1]✉, Mohammad Mahdi Safurayi Parizi [2], Seyyed Isa Mostarhami [3], Hasan Taqiyan [4]

1. Assistant Professor, Department of Quran and Sciences, Higher Education Complex of Quran and Hadith, Al-Mustafa International University, Qom, Iran.
   Corresponding Author: javad_moslehi@miu.ac.ir
2. Professor of Educational Psychology, Department of Psychology, Higher Education Complex of Islamic Humanities, Al-Mustafa International University, Qom, Iran.
3. Associate Professor, Department of Quran and Sciences, Higher Education Complex of Quran and Hadith, Al-Mustafa International University, Qom, Iran.
4. Assistant Professor, Department of Psychology, Higher Education Complex of Islamic Humanities, Al-Mustafa International University, Qom, Iran.

Article Info

History
Received: December 03, 2025
Accepted: February 24, 2026

Keywords
Spiritual growth
Islamic family
Quran-SFQ
Psychometric properties
Confirmatory Factor Analysis
Test validity and reliability

Abstract

Within the paradigm of Quranic teachings, the family serves as the focal point for spiritual growth and transcendence. However, existing assessment instruments are predominantly grounded in Western epistemological foundations, rendering them inadequate for evaluating the culture-specific spiritual dynamics inherent in the context of Islamic families. Aiming to bridge this theoretical and instrumental gap, the present study investigated the psychometric properties and validation of the "Quran-based Spirituality in Family Questionnaire" (Quran-SFQ). To this end, employing a cross-sectional survey design, the initial version of the instrument was developed. Following the establishment of face and content validity, the final 54-item version was administered to a sample of 538 parents in the cities of Qom and Mashhad. Findings revealed that a five-factor structure—comprising spiritual beliefs, spiritual practices, spiritual responsibility, spiritual care, and spiritual climate—demonstrated a favorable fit in the Confirmatory Factor Analysis (RMSEA = 0.077, CFI = 0.95). Furthermore, Cronbach's alpha coefficients for the total scale (0.95) and its subscales (ranging from 0.74 to 0.90) indicated the high reliability of the instrument. Evidence of convergent and discriminant validity was also corroborated via the inter-factor correlation matrix. The results suggest that this 54-item questionnaire is a valid and reliable tool for measuring the multidimensional constructs of spirituality within the Islamic family context and can be effectively utilized in clinical and educational research.

Citation: Moslehi, J., Safurayi Parizi, M., Mostarhami, I., & Taqiyan, H. (2026). Construction and Psychometric Evaluation of the Family Spirituality Questionnaire Based on the Holy Quran. *Cultural Psychology*, *9*(2), 49-62.

https://doi.org/10.30487/jcp.2026.570216.1886

2026 The Author(s). This is an Open Access article distributed under CC BY 4.0. Reuse and distribution are permitted with proper citation. Published by Cultural Psychology (Organization for Researching and Composing University Textbooks in the Humanities (SAMT)).

مقدمه

خانواده یک واحد اجتماعی است که بیشترین و عمیق‌ترین مناسبات انسانی در آن شکل می‌گیرد. علاوه بر آن که منبع اولیه رفع نیازهای اساسی فرد محسوب می‌شود، موقعیت‌های متعددی را برای یادگیری و شکل‌گیری نگرش‌ها و تشکیل باورهای فرد، فراهم می‌آورد. خانواده از دیدگاه قرآن، نقش مهمی در آموزش و تربیت (عنکبوت، ۸)، رفع نیازهای جسمانی، روانی، معنوی و انتقال ارزش‌های اجتماعی (فرقان، ۳۵) و تقویت معنوی انسان (مریم، ۵۵) دارد. قرآن کریم، اهداف متفاوتی را برای تشکیل نهاد خانواده معرفی می‌کند (آل عمران، ۳۸) که همه آن‌ها در تقویت روحیه معنوی اعضای خانواده ثمربخش است (انبیاء، ۵۳). فضای معنوی خانواده به والدین برای رشد و پرورش احساسات و باورهای دینی و مذهبی فرزندان کمک می‌کند (تحریم، ۶)، همچنین زوجین در پرتو فضای معنوی، می‌توانند استحکام خانواده را تقویت کنند (انبیاء، ۹۰) که در نتیجه آن کارآمدی و پایداری خانواده بالا می‌رود (مصلحی، ۱۴۰۱، ص۶). شواهد تجربی اخیر نیز مؤید آن است که مداخلات مبتنی بر رویکردهای مذهبی و اسلامی، تأثیر معناداری بر افزایش کارآمدی خانواده، رضایت زناشویی و غنی‌سازی ارتباطات زوجین دارد (ثناگویی‌زاده، ۱۴۰۲).

باوجود کارآمدی مدل‌های رایج غربی، منتقدان بر این باورند که این مدل‌ها اغلب سوگیری سکولار دارند و مؤلفه‌هایی مانند تقدس‌بخشی به روابط یا مسئولیت‌پذیری معنوی را که در فرهنگ‌های توحیدی محوریت دارند، نادیده می‌گیرند. عدم انطباق، هستی‌شناختی میان مبانی نظری ابزارهای موجود و تجربیات منحصربه فرد خانواده‌های مسلمان، نیاز به تدوین ابزاری بومی و متن‌محور را برجسته می‌سازد؛ چراکه رویکردهای سکولار نمی‌توانند بعد روحانی و فطرت که هسته مرکزی پویایی‌های روانی در پارادایم اسلامی هستند را درک کنند (Rassool, 2023). در تبیین ضرورت این موضوع، ذکر این نکته الزامی است که «معنویت در خانواده» ماهیتاً با «معنویت فردی» متفاوت است؛ معنویت فردی به تجربیات درونی، نیایش‌های شخصی و احساس اتصال فرد به منبع لایزال الهی تقلیل می‌یابد، معنویت خانواده یک سازه سیستمی، تعاملی و چندوجهی است. اهمیت این سازه در آن است که معنویت در این ساحت، به شکل مناسک مشترک، تاب‌آوری جمعی در برابر بحران‌ها، گذشت متقابل و نهادینه‌سازی ارزش‌های اخلاقی از طریق سبک‌های فرزندپروری نمود می‌یابد (Alrashdi et al., 2024). آثار این پویایی معنوی، بر انسجام و سلامت روان کل سیستم خانواده تأثیر مستقیم می‌گذارد. عدم توجه به این تمایز باعث شده‌است تا ابزارهای سنجش موجود، توانایی ارزیابی پویایی‌های معنویِ بین‌فردی در خانواده را نداشته‌باشند و صرفاً جمع نمرات فردی اعضا را به عنوان معنویت خانواده در نظر بگیرند. این امر ضرورت طراحی ابزاری دقیق‌تر را نشان می‌دهد؛ چرا که رویکردهای پیشین از نظر روش‌شناختی سوگیری دارند (Captari et al., 2023).

خانواده بر اساس منابع اسلامی، نهادی است که با پیمان زندگی مشترک یک زن و مرد مسلمان شکل می‌گیرد و در فضایی همراه با آرامش و محبت، با مدیریت و تأمین معیشت مرد، زوجین نسبت به نیازهای یکدیگر مسئول و برای سایرین، نقش محافظتی و پرورشی دارند (سراقی و صفورایی پاریزی، ۱۳۹۸). این نهاد به عنوان بنیادی‌ترین رکن نظام اجتماعی، بستری منحصربه‌فرد برای رشد و تعالی انسان است که پایداری و کارآمدی آن در گرو مؤلفه‌های متعددی است. در میان این مؤلفه‌ها، «معنویت» به عنوان عاملی مهم، نقشی انکارناپذیر در ارتقای کیفیت روابط، تاب‌آوری در برابر فشارها و سلامت روان اعضای خانواده ایفا می‌کند. سازمان جهانی بهداشت نیز با تأکید بر بُعد معنوی سلامت، بر ضرورت توجه به نیازهای معنوی در نهادهای اجتماعی صحه گذاشته‌است (West, 1950).

پژوهش‌های گسترده در این زمینه، نشان داده‌اند که معنویت و سبک زندگی دینی، کارکردهای متعددی در نظام خانواده دارد؛ از جمله ارتقای رضایت زناشویی و حل تعارضات (قاسمی مقدم و همکاران، ۱۳۹۹؛ هراتیان و همکاران، ۱۳۹۴؛ Fallahchai et al., 2021)، تضمین سلامت روان، تاب‌آوری و بهزیستی اعضا (مصلحی، ۱۳۹۸؛ صفورائی و رادمرد، ۱۴۰۱؛ Captari et al., 2023؛ Walsh, 2010) و همچنین بهبود کارکرد، انسجام و پایداری خانواده (راشدی‌فر و همکاران، ۱۴۰۳؛ جان‌بزرگی، ۱۳۹۵؛ Washington et al., 2022؛ Mahoney, 2013). شواهد پژوهشی متأخر نیز تأیید

می‌کنند که فضای معنوی در خانواده، نه تنها به عنوان یک سپر محافظتی در برابر آسیب‌های روانی عمل می‌کند، بلکه با معنادار کردن رنج‌ها و تقویت پیوندهای عاطفی، تاب‌آوری سیستمی خانواده را تضمین می‌کند (Alrashdi et al., 2024؛ Washington et al., 2022؛ Fallahchai et al., 2021).

معنویت در اصطلاح روانشناختی، تعاریف گوناگونی در میان گروه‌های فرهنگی، ملیت‌ها و اقوام مختلف دارد (رجبی و همکاران، ۱۳۹۹، ۸۲). در ادبیات معاصر، معنویت یک تجربه عمیق انسانی است که شامل اعمال و باورهای متعالی شخصی، در چارچوب یک دین رسمی یا خارج از آن، می‌باشد (Captari et al., 2023؛ Walsh, 2010). روان‌شناسان این سازه را کیفیتی روانی می‌دانند که فراتر از مناسک ظاهری مذهبی قرار دارد. در انسان ایجاد انگیزه می‌کند و احساساتی نظیر درک قدرت الهی و احترام به خلقت را به وجود می‌آورد (Rassool, 2023). از این منظر، معنویت ارتباطی خصوصی و صمیمی بین انسان و مبدأ هستی است که دامنه‌ای از فضیلت‌ها را در یک زندگی خوب متجلی می‌سازد (Washington et al., 2022؛ West, 1950, p25). اما در مکاتب و رویکردهای سکولار ، مؤلفه‌هایی نظیر آگاهی، فراروی و اشتیاق به ارتباط با یک امر مقدس (صرفاً در قالب رابطه با واقعیتی ماورائی و شخصی‌سازی‌شده)، محوریت تعریف معنویت است (Alrashdi et al., 2024). فرد معنوی در زندگی هدف دارد و معنی زندگی را دریافته‌است؛ حتی در مواردی که فرد به وجود خداوند اعتقاد نداشته‌باشد نیز بُعد معنوی انسان را وامی‌دارد تا درباره خلقت و جهان لایتناهی بیاندیشد. زمانی این بُعد مهم در زندگی برجسته می‌شود که انسان در برابر فشارهای عاطفی، بیماری‌های شدید و مرگ قرار گیرد (حمدیه و همکاران، ۱۳۹۸، ص۴۱).

مروری بر تعاریف معنویت نشان می‌دهد که اغلب این تعاریف معنویت را دارای دو بعد می‌دانند؛ بعد اول معنویت مذهبی است که در آن مفهوم فرد از وجود مقدس یا واقعیت غایی به سبک و سیاق مذهبی بیان می‌شود و بعد دوم، معنویت وجودی است که در آن تجربیات روان‌شناختی خاصی که ارتباطی با وجود مقدس یا واقعیت غایی ندارد، مد نظر است (Hartz, 2005, p274).

با وجود اهمیت معنویت، چالش اصلی در «مفهوم‌سازی» و «سنجش» آن نهفته‌است. تعاریف رایج در روان‌شناسی معاصر، غالباً معنویت را به یک تجربه شخصی، سکولار و جدا از بافت دینی تقلیل می‌دهند (Hartz, 2005). این در حالی است که در بافت فرهنگی-اسلامی، معنویت مفهومی درهم‌تنیده با دین است و نمی‌توان آن را صرفاً یک حس درونی بدون چارچوب اعتقادی دانست. در تبیین مفهوم معنویت از منظر قرآن کریم، لازم است نسبت آن با مفاهیم کلیدی دیگر همچون ایمان، تقوا و عرفان روشن گردد؛ در الهیات اسلامی معنویت گوهر اصلی دین‌داری است و صرف تقید به احکام شریعت نیست؛ بلکه عبارت از معرفت به غیب و تبیین توحیدی از نظام هستی است که زیربنای عبادات و اخلاقیات محسوب می‌شود و ساحت اصلی آن را باید در باطن انسان جست‌وجو کرد (عباس‌زاده و سلامی، ۱۴۰۱، ص۴۱۵). ایمان، بنیان اعتقادی و تصدیق قلبی به مبانی دین است و زیربنای هر حرکت معنوی محسوب می‌شود. تقوا، بُعد عملی و رفتاری ایمان است که در قالب خودکنترلی و رعایت حدود الهی تجلی می‌یابد. عرفان، به تجربه‌های عمیق، شهودی و باطنی در مسیر قرب الهی اشاره دارد. در این میان، معنویت قرآنی که در این پژوهش مبنا قرار گرفته، مفهومی یکپارچه و جامع است که دربردارنده‌ی هر سه بعد است؛ یعنی معنویت، از ایمان سرچشمه می‌گیرد، در تقوا تجلی عملی می‌یابد و در غایت خود به مراتب عمیق عرفانی می‌رسد. در این رویکرد، معنویت در خانواده صرفاً مجموعه‌ای از مناسک نیست، بلکه نظامی جامع از بینش‌ها (باورها)، گرایش‌ها و کنش‌هاست که تمام ابعاد زیست خانوادگی را در راستای «قرب الهی» و «حیات طیبه» سامان می‌دهد (مصباح و همکاران، ۱۳۹۲).

بنابراین در تبیین چرایی اهمیت معنویت در نهاد خانواده، باید گفت که خانواده صرفاً یک قرارداد اجتماعی نیست، بلکه کانون تلاقی نفوس انسانی است که نیازمند شالوده‌ای فراتر از غرایز مادی برای بقاست. معنویت، با

تزریق معنا به زندگی روزمره و اتصال اعضای خانواده به منبع لایزال الهی، کارکردهای حیاتی متعددی را فعال می‌سازد؛ از جمله: ایجاد آرامش و سکینه در روابط زوجین (روم، ۲۱)، تقویت تاب‌آوری در برابر مشکلات زندگی با صبر و توکل و هدایت تربیتی نسل آینده به سوی کمال (تحریم، ۶). در واقع، خانواده بدون معنویت، کالبدی بی‌روح است که در طوفان حوادث و تضاد منافع فردی، به سرعت دچار گسست می‌شود؛ اما خانواده معنوی، سیستمی پویا و هدفمند است که در آن، حقوق و تکالیف اعضا نه بر اساس اجبار قانونی، بلکه بر مبنای «تقوا» و «احسان» تنظیم می‌گردد.

ظرفیت‌سنجی منابع اسلامی نشان می‌دهد که قرآن کریم به عنوان متن وحیانی و مرجع اصلی دین، حاوی دقیق‌ترین گزاره‌ها درباره معنویت در روابط خانواده است. قرآن کریم با ترسیم خانواده به مثابه کانونی برای «سکون و آرامش» (لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا؛ روم: ۲۱)، هدف غایی آن را فراتر از نیازهای غریزی و در راستای تعالی معنوی تعریف می‌کند. مفاهیمی چون «مودت و رحمت» (روم: ۲۱) به عنوان شالوده و پیونددهنده عاطفی، «معاشرت به معروف» (نساء: ۱۹) به عنوان اصل رفتاری و «قوامیت» (نساء: ۳۴) به عنوان ساختار مدیریتی، نشان‌دهنده وجود یک الگوی منسجم در قرآن است. همچنین دستور صریح به «مراقبت معنوی» از اعضای خانواده در آیه «قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا» (تحریم: ۶)، بیانگر مسئولیت‌پذیری اعضاء در قبال سرنوشت اخروی یکدیگر است. این منظومه مفاهیم، فراتر از توصیه‌های اخلاقی پراکنده، ساختاری نظام‌مند را برای خانواده ترسیم می‌کند که فقدان ابزاری برای سنجش کمی آن، یک خلأ آشکار پژوهشی است. این مفاهیم قرآنی، صرفاً توصیه‌های اخلاقی نیستند، بلکه مؤلفه‌هایی قابل‌سنجش و مشاهده‌پذیر در تعاملات خانوادگی‌اند که می‌توانند زیربنای یک مدل نظری منسجم قرار گیرند.

بررسی ابزارهای موجود نشان می‌دهد که اکثر مقیاس‌های معنویت، مانند پرسشنامه بهزیستی معنوی (رضازاده و پاک‌مهر، ۱۴۰۳) یا مقیاس‌های دلبستگی به خدا (Maranges, et al., 2026)، مبتنی بر هستی‌شناختی غربی و با رویکردی سکولار یا مسیحی تدوین شده‌اند که با بافت توحیدی و اسلامی انطباق کامل ندارند (گرامی، ۱۴۰۱). از سوی دیگر، تمرکز ابزارهای بومی ساخته‌شده در داخل کشور، بر نگرش‌های معنوی فردی است (مانند: فرج‌نیا، ۱۴۰۱؛ اسکندری و همکاران، ۱۴۰۰؛ جان‌بزرگی، ۱۴۰۳) و از سنجش پویایی معنوی در سیستم خانواده به عنوان یک کلِ واحد غافل مانده‌اند. در متون روان‌شناسی جهانی نیز الگوهای اختصاصی برای «معنویت در خانواده» بسیار کمیاب‌اند؛ تنها نمونه شاخص، الگوی «معنویت رابطه‌ای» ماهونی (۲۰۱۳) است که سطوح روابط با خدا، اعضای خانواده و جامعه مذهبی را ترسیم می‌کند، اما این مدل نیز عمدتاً در سطح نظری باقی مانده و ابزار سنجش استاندارد و مطالعه میدانی دقیقی برای آن گزارش نشده‌است (Timothy, 2015, pp478-481). این خلأ روش‌شناختی باعث شده‌است که پژوهشگران در سنجش معنویت خانواده، یا به ابزارهای ترجمه‌شده‌ای متوسل شوند که روایی فرهنگی ندارند و یا از ابزارهای طراحی‌شده‌ای استفاده کنند که فاقد پشتوانه نظری منسجم قرآنی هستند؛ ضمن آنکه این ابزارهای موجود اغلب از نظر شاخص‌های روان‌سنجی (نظیر روایی، پایایی و طراحی صحیح سؤالات) و پوشش ابعاد معنویت قرآنی نیز با نارسایی‌هایی مواجه‌اند (مصلحی، ۱۳۹۸).پژوهش حاضر با هدف پر کردن این شکاف نظری و ابزاری، در پی طراحی و اعتباریابی ابزاری است که مستقیماً از بطن مفاهیم قرآن و سنت استخراج شده‌باشد.

با توجه به اینکه الگوی نظری پنج‌بعدی «معنویت در خانواده» مبتنی بر قرآن کریم در پژوهشی دیگر (مصلحی و همکاران، ۱۴۰۴) تبیین شده‌است، این مقاله مشخصاً بر فرآیند ساخت و اعتباریابی ابزار سنجش آن تمرکز دارد. بدین منظور، این پژوهش با اتخاذ رویکردی آمیخته (کیفی-کمی) و با بهره‌گیری از روش تحلیل مضمون استنطاقی-اجتهادی در فاز کیفی برای استخراج شاخص‌ها از متون دینی و روش‌های پیشرفته روان‌سنجی (تحلیل عاملی تأییدی) در فاز کمی برای اعتباریابی سازه، مسیر طراحی ابزار را پیموده‌است. پژوهش حاضر می‌کوشد به این پرسش اصلی پاسخ دهد که

پرسشنامه ساخته‌شده برای سنجش معنویت در خانواده بر اساس قرآن کریم[1] تا چه میزان از ویژگی‌های روان‌سنجی مطلوب (روایی و پایایی) برخوردار است؟

برای پاسخ به این پرسش، اهداف زیر دنبال می‌شود:

۱. بررسی روایی محتوای گویه‌ها از منظر متخصصان.

۲. سنجش پایایی (همسانی درونی) پرسشنامه و مؤلفه‌های آن.

۳. آزمون روایی سازه پرسشنامه از طریق تحلیل عاملی تأییدی.

روش پژوهش

پژوهش حاضر از نظر هدف، توسعه‌ای-کاربردی و از نظر شیوه اجرا، توصیفی، از نوع پیمایشی مقطعی است. با توجه به اینکه الگوی مفهومی و استخراج مؤلفه‌های پنج‌گانه «معنویت در خانواده» پیش‌تر در مطالعه کیفی و مبتنی بر تحلیل مضمون آیات و روایات (مصلحی و همکاران، ۱۴۰۴) تدوین شده‌است، پژوهش حاضر مستقیماً به فاز کمی و بررسی ویژگی‌های روان‌سنجی (روایی و پایایی) پرسشنامه مستخرج از آن الگو پرداخته‌است.

جامعه آماری این پژوهش شامل کلیه زنان و مردان متأهل دارای فرزند ساکن در شهرهای قم و مشهد بود که حداقل دارای تحصیلات دوره اول متوسطه بودند. انتخاب این دو شهر به صورت هدفمند و با توجه به ماهیت مذهبی سازه مورد مطالعه صورت گرفت تا در مرحله نخست اعتباریابی، سازه در محیطی با بیشترین انطباق فرهنگی-مذهبی آزموده شود. انتخاب خانواده‌های «دارای فرزند» به عنوان معیار ورود، بر این منطق استوار بود که در الگوی نظری این پرسشنامه، مؤلفه‌هایی نظیر «مسئولیت‌پذیری معنوی» و «مراقبت‌های معنوی» ارتباط تنگاتنگی با انتقال بین‌نسلی ارزش‌ها و نقش‌های تربیتی والدین (مانند دغدغه‌مندی برای حفظ حریم معنوی فرزندان) دارند؛ لذا ارزیابی جامع این گویه‌ها در زوجین بدون فرزند با محدودیت مواجه می‌شد.

تعیین حجم نمونه در بخش کمی (مرحله نهایی اعتباریابی)، با توجه به اینکه کفایت نمونه در مدل‌سازی معادلات ساختاری و تحلیل عاملی تأییدی، حداقل ۵ تا ۱۰ برابر تعداد گویه‌ها یا حداقل ۵۰۰ نفر پیشنهاد شده‌است (هومن، ۱۴۰۲، ص ۳۸۰)، تعداد ۶۰۰ نفر به روش نمونه‌گیری در دسترس انتخاب شدند. پس از حذف پرسشنامه‌های مخدوش و پرت، داده‌های حاصل از ۵۳۸ پرسشنامه مبنای تجزیه و تحلیل نهایی قرار گرفت.

فرآیند طراحی و اعتباریابی ابزار

پژوهش حاضر، به منظور طراحی و اعتباریابی پرسشنامه‌ای استاندارد و قرآن‌بنیان، در دو مرحله اصلی شامل مفهوم‌شناسی و تدوین الگو (فاز کیفی) و سنجش ویژگی‌های روان‌سنجی ابزار (فاز کمی) سامان یافت. در مرحله نخست، با هدف تبیین سازه و استخراج مؤلفه‌های زیربنایی، مفاهیم معنویت و خانواده در متون روان‌شناسی و اسلامی واکاوی شد. بدین منظور، با رویکرد تدبر در قرآن کریم، آیات مرتبط استخراج و جهت اطمینان از صحت برداشت‌ها، با مراجعه به بیش از ۳۵ تفسیر معتبر شیعه و اهل سنت بررسی گردید. از آنجا که دستیابی به مراتب عمیق معنایی قرآن نیازمند بهره‌گیری از روایات مفسران حقیقی وحی است (فاکر میبدی، ۱۳۹۳، ۲۳۵)، گنجینه‌ای مشتمل بر ۳۰۰ آیه و ۴۰۰روایت تفسیری برای پشتوانه نظری الگو گردآوری شد. حاصل این فرآیند، شکل‌گیری الگوی پنج‌عاملی معنویت در خانواده شامل مؤلفه‌های باورهای معنوی، فعالیت‌های معنوی، مسئولیت‌پذیری معنوی، مراقبت‌های معنوی و فضای معنوی بود. جهت روایی‌سنجی الگو، فرم محتوایی شامل مؤلفه‌ها و مستندات دینی به ۳۴ نفر از کارشناسان خبره علوم اسلامی و روان‌شناسی ارائه شد و دلالت مستندات بر مؤلفه‌ها کاملاً تأیید شد.

1. Spirituality in the Family Questionnaire based on the Quran (SFQ-Quran)

پس از تأیید الگو، در مرحله دوم (فاز کمی)، فرآیند تبدیل مفاهیم به ابزار سنجش آغاز گردید و بر اساس مؤلفه‌های پنج‌گانه و مستندات دینی، نسخه اولیه پرسشنامه با ۷۴ گویه طراحی شد. جهت بررسی روایی محتوایی و اطمینان از تناسب فرهنگی و مفهومی گویه‌ها، پرسشنامه در اختیار گروه دوم خبرگان شامل ۲۸ نفر از اساتید حوزه و دانشگاه قرار گرفت و بر اساس بازخوردها و محاسبه شاخص روایی محتوا (CVI) و نسبت روایی محتوا (CVR)، اصلاحات لازم اعمال شد. در ادامه، برای بررسی روایی صوری و شفافیت گویه‌ها برای مخاطب عام، پرسشنامه توسط نمونه‌ای ۲۰ نفری از جامعه هدف (والدین متأهل) ارزیابی و ویرایش نهایی شد. برای برآورد پایایی اولیه، نسخه اصلاح‌شده بر روی یک نمونه ۱۰۰ نفری از خانواده‌های شهرهای قم و مشهد اجرا گردید و با محاسبه ضریب آلفای کرونباخ و تحلیل آیتم‌ها، ۲۰ گویه نامناسب حذف و نسخه نهایی با ۵۴ گویه تدوین شد. در گام نهایی، پرسشنامه ۵۴ گویه‌ای بر روی نمونه اصلی پژوهش به حجم ۶۰۰ نفر (که پس از پالایش به ۵۳۸ پرسشنامه قابل تحلیل رسید) اجرا شد و داده‌های حاصل، مبنای تحلیل عاملی تأییدی (CFA) برای بررسی برازش الگو (روایی‌سازه) و همچنین محاسبه مجدد پایایی در نمونه‌ای وسیع‌تر، قرار گرفت (مصلحی، ۱۴۰۱، ص۲۳۸).

یافته‌ها

در این بخش، نتایج حاصل از تحلیل داده‌ها به منظور بررسی ویژگی‌های روان‌سنجی پرسشنامه «معنویت در خانواده»، در ابعاد روایی و پایایی ارائه می‌گردد.

روایی محتوایی و صوری

نسخه اولیه ۷۴ گویه‌ای، به منظور احراز روایی محتوایی، در اختیار ۲۸ نفر از متخصصان حوزه خانواده و روان‌شناسی قرار گرفت. نتایج ارزیابی نشان داد که میانگین شاخص روایی محتوا برای گویه‌ها ۰٫۸۹ و میانگین نسبت روایی محتوا برابر با ۰٫۷۹ بود که هر دو بالاتر از حد ملاک (به ترتیب ۰٫۷۹ و ۰٫۴۹) قرار داشتند و بر اساس بازخوردهای کیفی متخصصان، برخی گویه‌ها به دلیل ابهام معنایی یا همپوشانی محتوایی اصلاح یا ادغام شدند. در ادامه، جهت بررسی روایی صوری، ۲۰ نفر از والدین (جامعه هدف) پرسشنامه را تکمیل کردند. تحلیل بازخوردهای دریافتی در محورهایی نظیر «وضوح گویه‌ها»، «تناسب فرهنگی» و «سهولت پاسخگویی» نشان داد که ابزار از قابلیت فهم بالایی برخوردار است. در نهایت، با اعمال اصلاحات جزئی نگارشی، نسخه نهایی برای اجرای پایلوت آماده شد.

پایایی پرسشنامه

در این مرحله جهت سنجش پایایی، پرسشنامه در نمونه‌ای ۱۰۰ نفری اجرا شد و نتایج آن تجزیه و تحلیل گردید. پایایی پرسشنامه با استفاده از آلفای کرونباخ[1] محاسبه و نتایج در جدول (۱) ارائه شده‌است.

جدول ۱ پایایی پرسشنامه با استفاده از آلفای کرونباخ

مؤلفه	تعداد گویه‌ها	آلفای کرونباخ
باورهای معنوی	۱۴	۰٫۸۸
فعالیت‌های معنوی	۱۵	۰٫۹۰
مسئولیت‌پذیری معنوی	۷	۰٫۸۰
مراقبت‌های معنوی	۱۰	۰٫۷۴
فضای معنوی	۸	۰٫۸۰
کل پرسشنامه	۵۴	۰٫۹۵

1. Cronbach's alpha

لازم به ذکر است که برای پیشگیری از تورم عاملی و کاذب بودن آلفای بالای کرونباخ، ماتریس همبستگی بین‌گویه‌ای (Inter-item correlation) بررسی گردید. گویه‌هایی که دارای همپوشانی افراطی (همبستگی بالای ۰,۸۰) با یکدیگر بودند، به دلیل افزونگی در مرحله پالایش حذف شدند. در این مرحله، با استفاده از تحلیل آیتم و محاسبه ضریب تمیز، ۲۰ گویه که دارای همبستگی گویه-کل پایین (کمتر از ۰,۳) بودند یا حذف آن‌ها موجب افزایش آلفای کرونباخ می‌شد، از پرسشنامه کنار گذاشته شدند (شامل ۴ گویه از فعالیت‌های معنوی، ۴ گویه از مسئولیت‌پذیری، ۴ گویه از مراقبت‌های معنوی و ۸ گویه از فضای معنوی).

پس از حذف این گویه‌ها، نسخه نهایی ۵۴ گویه‌ای تدوین گردید. همان‌طور که در جدول ۱ مشاهده می‌شود، ضرایب پایایی (آلفای کرونباخ) برای کل پرسشنامه (۰,۹۵) و تمامی خرده‌مقیاس‌ها در دامنه مطلوب (۰,۷۴ تا ۰,۹۰) قرار دارد. همچنین تحلیل مجدد بر روی گویه‌های باقی‌مانده نشان داد که تمامی ۵۴ گویه دارای همبستگی گویه-کل اصلاح‌شده بالاتر از ۰,۳ هستند و دامنهٔ همبستگی آن‌ها با نمره کل مقیاس بین ۰,۴۵ تا ۰,۷۸ نوسان دارد که حاکی از انسجام درونی بالای ابزار است.

در این مرحله، به منظور ارزیابی روایی سازه پرسشنامه ۵۴ گویه‌ای، ۶۰۰ پرسشنامه در جامعه آماری توزیع گردید. پس از کنار گذاشتن پرسشنامه‌های ناقص و برگشت‌نخورده، در نهایت داده‌های معتبر ۵۳۸ نفر، مبنای تجزیه و تحلیل قرار گرفت. جهت بررسی ساختار عاملی پرسشنامه و تأیید انطباق داده‌ها با الگوی نظری پنج‌عاملی، از تحلیل عاملی تأییدی (CFA) استفاده شد[1] که نتایج آن جهت بررسی برازش مدل مرتبه اول و دوم در جدول (۲) ارائه شده‌است.

جدول ۲ شاخص‌های برازش الگوی معنویت در خانواده

عنوان مؤلفه	مرتبه	χ^2/df	RMSEA	CFI	IFI	AGFI
باورهای معنوی	اول	۲,۸۹	۰,۰۵۹	۰,۹۸	۰,۹۸	۰,۹۲
فعالیت‌های معنوی	اول	۲,۶۳	۰,۰۵۵	۰,۹۸	۰,۹۷	۰,۹۳
مسئولیت‌پذیری	اول	۲,۵۹	۰,۰۵۴	۰,۹۹	۰,۹۹	۰,۹۶
مراقبت‌های معنوی	اول	۲,۲۸	۰,۰۴۹	۰,۹۸	۰,۹۸	۰,۹۵
فضای معنوی	اول	۱,۰۴	۰,۰۰۹	۰,۹۹	۰,۹۹	۰,۹۸
کل مؤلفه‌ها	دوم	۴,۱۶	۰,۰۷۷	۰,۹۵	۰,۹۵	۰,۹۸

همان‌گونه که در جدول (۲) مشاهده می‌شود، تمامی مقادیر کای‌اسکوئر نسبی (χ^2/df) در سطح قابل قبول (کمتر از ۵) قرار دارند. همچنین شاخص‌های تطبیقی (CFI و IFI) بالای ۰,۹۰ و خطای تقریب (RMSEA) برای تمامی ابعاد زیر ۰,۰۸ است که نشان از برازش بسیار مطلوب داده‌های تجربی با الگوی مفهومی پژوهش دارد. تمامی بارهای عاملی نیز در سطح ($p<0.01$) معنادار ارزیابی شدند.

بررسی پارامترها نشان داد که تمامی ۵۴ گویه در تحلیل مرتبه اول دارای بار عاملی معنادار ($t > 1.96$) بر روی عامل‌های مربوطه هستند؛ به طور مشخص، ۱۴گویه در مؤلفه «باورهای معنوی»، ۱۵ گویه در «فعالیت‌های معنوی»، ۷ گویه در «مسئولیت‌پذیری معنوی»، ۱۰ گویه در «مراقبت‌های معنوی» و ۸ گویه در «فضای معنوی» تأیید شدند. در تحلیل عاملی

---

۱. انتخاب روش تحلیل عاملی به نوع پژوهش و هدف تحلیل داده‌ها بستگی دارد. زمانی که شواهد کافی برای تعداد عامل‌ها وجود نداشته باشد، از تحلیل عامل اکتشافی استفاده می‌شود، اما زمانی که تحقیق از یک پشتوانه نظری قوی برخوردار باشد، تحلیل عامل تأییدی مطلوب‌تر است. تحلیل عامل تأییدی مشخص می‌کند آیا داده‌ها با عوامل معین در فرضیه (یا مبانی نظری) هماهنگی دارد یا خیر (ر.ک: هومن، ۱۴۰۲، ص۴۱۹-۴۲۱).

مرتبه دوم نیز تمامی بارهای عاملی مؤلفه‌ها بر روی سازه کلان «معنویت در خانواده» معنادار و بالاتر از ۰,۴ برآورد گردید که نشان‌دهنده انطباق کامل و یکپارچه داده‌ها با الگوی نظری پنج‌عاملی است.

همبستگی درونی مؤلفه‌ها

جدول ۳ آمارهای توصیفی و ضرایب همبستگی مؤلفه‌های معنویت خانواده

	مؤلفه‌ها	میانگین	انحراف معیار	۱	۲	۳	۴	۵
۱	باورهای معنوی	۵۲,۰	۴,۶۳	۱				
۲	رفتارهای معنوی	۴۸,۱	۷,۰۲	۰,۶۳۷**	۱			
۳	مسئولیت‌پذیری معنوی	۲۴,۹	۲,۵۸	۰,۴۹۸**	۰,۶۲۲**	۱		
۴	مراقبت‌های معنوی	۳۵,۷	۳,۶۵	۰,۵۶۶**	۰,۶۰۹**	۰,۴۸۹**	۱	
۵	فضای معنوی	۲۷,۰	۳,۴۸	۰,۵۲۶**	۰,۶۷۲**	۰,۵۶۵**	۰,۵۲۰**	۱
۶	معنویت خانواده	۱۸۷,۷	۱۷,۶۴	۰,۸۱۰**	۰,۹۱۵**	۰,۷۳۷**	۰,۷۷۲**	۰,۷۹۳**

P≤۰/۰۱**

پایین بودن نسبی انحراف معیار در نمره کل و مؤلفه‌ها، بیان‌گر پدیده اثر سقف (Ceiling Effect) در توزیع داده‌هاست. با توجه به اینکه جامعه آماری پژوهش از ساکنان دو شهر با بافت عمیق مذهبی (قم و مشهد) انتخاب شده‌اند، گرایش پاسخ‌دهندگان به سمت نمرات بالای مقیاس (مطلوبیت مذهبی) امری قابل پیش‌بینی است. با این وجود، ضرایب همبستگی نشان‌دهنده قدرت تفکیک مناسب بین ابعاد پرسشنامه است.

به منظور بررسی روایی همگرا و ساختار درونی پرسشنامه، ماتریس همبستگی پیرسون میان مؤلفه‌ها و نمره کل محاسبه شد جدول (۳). نتایج نشان داد که تمامی ضرایب همبستگی بین مؤلفه‌های پنج‌گانه با یکدیگر (در دامنه ۰,۴۹ تا ۰,۶۷) و با نمره کل معنویت در خانواده (در دامنه ۰,۷۳ تا ۰,۹۱) مثبت و در سطح ۰,۰۱ معنادار هستند.

نکته قابل توجه این است که ضرایب همبستگی بین مؤلفه‌ها در حد متوسط به بالا قرار دارد که نشان‌دهنده همبستگی درونی مطلوب ابزار است؛ به این معنا که مؤلفه‌ها ضمن داشتن ارتباط معنادار با یکدیگر (همگرایی)، از استقلال نسبی نیز برخوردارند و یک سازه واحد اما چندبعدی را می‌سنجند. بیشترین همبستگی با نمره کل مربوط به مؤلفه «فعالیت‌های معنوی» (۰,۹۱) و کمترین آن مربوط به «مسئولیت‌پذیری معنوی» (۰,۷۳) بود که نشان‌دهنده سهم متفاوت اما معنادار هر بُعد در تبیین سازه کلی معنویت در خانواده است.

شیوه نمره‌گذاری پرسشنامه

شیوه نمره‌گذاری گویه‌های این پرسشنامه، به صورت لیکرت چهار درجه‌ای است بدین صورت که به «بسیار کم (اصلاً)» نمره ۱، «زیاد» نمره ۲، «کم» نمره ۳، «بسیار زیاد (همیشه)» نمره ۴ اختصاص می‌یابد. بنابراین حداکثر نمره آزمودنی در این پرسشنامه ۲۱۶ و کمترین نمره ۵۴ است. سؤال‌های ۲۳ ، ۲۷ و ۴۲ به صورت معکوس نمره‌گذاری می‌شوند.

تبیین مبانی قرآنی و ساختار مفهومی مؤلفه‌ها

همان‌گونه که در پژوهش کیفی و تدوین الگوی نظری به تفصیل آمده‌است، معنویت در خانواده به معنای «وجود فضایی معنوی در خانواده است که بر اساس باورهای معنوی اعضای آن، فعالیت‌ها و مراقبت‌های معنوی شکل می‌گیرد؛ این فعالیت‌ها، مسئولیت‌هایی برای آن‌ها جهت حفظ چنین فضایی به وجود می‌آورد و در نهایت باعث کارآمدی و بهبود کارکردهای خانواده خواهد شد» (مصلحی، ۱۴۰۱، ص۱۵). بنابراین، این سازه یک مفهوم انتزاعی نیست، بلکه یک نظام پویا و درهم‌تنیده است که از پنج مؤلفه قرآنی زیر تشکیل شده‌است. این مؤلفه‌ها در یک رابطه طولی و تکاملی با یکدیگر قرار دارند:

○ **باورهای معنوی (هسته شناختی):** این مؤلفه به مثابه زیربنای اصلی خانواده معنوی، بر جهان‌بینی توحیدی استوار است. در منطق قرآن، ایمان به مبدأ و معاد، صرفاً یک عقیده قلبی نیست، بلکه موتور محرک تمام رفتارهای خانواده است. آیاتی نظیر «الَّذِینَ یُؤْمِنُونَ بِالْغَیْبِ...» (بقره: ۳) و تأکید بر حضور دائمی خداوند «وَهُوَ مَعَکُمْ أَیْنَ مَا کُنْتُمْ» (حدید: ۴)، نشان می‌دهد که باورهای معنوی، جهت‌گیری کلی خانواده را تعیین می‌کنند.

○ **فعالیت‌های معنوی (تجلی عملی):** باورها برای عینیت یافتن نیازمند عمل صالح هستند. این مؤلفه شامل مناسک عبادی (مانند نماز جماعت خانوادگی) و تعاملات ارزشی (مانند صله رحم و انفاق) است. قرآن کریم، ایمان را در کنار عمل صالح می‌ستاید (عصر: ۳) و بر نقش مناسک در تحکیم خانواده تأکید دارد «وَأْمُرْ أَهْلَکَ بِالصَّلَاةِ» (طه: ۱۳۲).

○ **مسئولیت‌پذیری معنوی (ساختار حقوقی):** در نظام خانواده قرآنی، هر عضو در برابر رشد معنوی و سعادت اخروی دیگران مسئول است. این مؤلفه بر مفهوم قوامیت و مسئولیت متقابل استوار است. آیه شریفه «قُوا أَنْفُسَکُمْ وَأَهْلِیکُمْ نَارًا» (تحریم: ۶) به صراحت نشان می‌دهد که سرپرستی در خانواده، فراتر از تأمین معاش، شامل هدایت و حفاظت معنوی اعضا نیز می‌شود.

○ **مراقبت‌های معنوی (ساختار عاطفی-اخلاقی):** این بعد، فراتر از وظایف خشک قانونی عمل می‌کند و شامل مفاهیمی چون مودت و رحمت (روم: ۲۱)، «عاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ» (نساء: ۱۹) گذشت و ایثار است. مراقبت معنوی، فضای خانواده را از آسیب‌های اخلاقی و روانی ایمن می‌سازد.

○ **فضای معنوی (برآیند سیستمی):** این مؤلفه، خروجی نهایی تعامل چهار مؤلفه پیشین است. فضای معنوی، همان سکینه و آرامشی است که خداوند بر خانواده‌های ایمانی نازل می‌کند (فتح: ۴) و خانه‌ای را شکل می‌دهد که در آن ذکر خدا بلند مرتبه است «فِی بُیُوتٍ أَذِنَ اللَّهُ أَنْ تُرْفَعَ وَیُذْکَرَ فِیهَا اسْمُهُ یُسَبِّحُ لَهُ فِیهَا بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ» (نور: ۳۶). این فضا، بستری امن و رشددهنده برای تمام اعضا فراهم می‌آورد.

تفسیر نمرات

پرسشنامه نهایی مشتمل بر پنج مؤلفه اصلی است که هر یک، بُعدی از ابعاد معنویت در خانواده را می‌سنجد. نمرات بالاتر در هر مؤلفه، نشان‌دهنده وضعیت مطلوب‌تر آن بُعد در خانواده است. شرح مؤلفه‌ها و نمونه گویه‌های بدین ترتیب است:

۱. باورهای معنوی (۱۴ گویه): این مؤلفه، زیربنای شناختی خانواده را می‌سنجد و شامل بینش‌هایی است که فرد نسبت به خداوند، معاد و جایگاه معنوی خانواده دارد.

○ *نمونه گویه:* «باورم این است که اداره و هدایت جهان به دست خداوند است»؛ «معتقدم زندگی بدون ارتباط با خدا بی‌معناست».

۲. فعالیت‌های معنوی (۱۵ گویه): این بعد، تجلی عملی باورها در رفتار اعضای خانواده است و شامل مناسک عبادی (فردی و جمعی) و تعاملات ارزشی می‌شود.

○ *نمونه گویه:* «در برنامه‌های خانواده ما، دعا و نیایش جایگاه خاصی دارد»؛ «یکی از کارهای همیشگی من، دعا برای اعضای خانواده‌ام است».

۳. مسئولیت‌پذیری معنوی (۷ گویه): این مؤلفه به حس تعهد و وظیفه‌شناسی اعضا در قبال رشد معنوی و رعایت حقوق یکدیگر اشاره دارد.

○ *نمونه گویه:* «تلاش می‌کنم وظایفم را نسبت به خانواده‌ام انجام دهم»؛ «در مقابل وظایف خانوادگی که بر عهده دارم، احساس مسئولیت می‌کنم».

۴. مراقبت‌های معنوی (۱۰ گویه): این بعد، نشان‌دهنده حساسیت و دغدغه‌مندی اعضا برای حفظ حریم معنوی خانواده و پیشگیری از آسیب‌های اخلاقی است.

○ *نمونه گویه:* «اجازه نمی‌دهم کسی در اعتقادات دینی خانواده‌ام خللی وارد کند»؛ «در خانواده ما، ارتباط صمیمی با نامحرم، امری مذموم و ناپسند است».

۵. فضای معنوی (۸ گویه): این مؤلفه، جوّ حاکم بر خانواده را می‌سنجد که برآیند تعاملات معنوی اعضا و احساس حضور خداوند در زندگی است.

○ *نمونه گویه:* «حضور خداوند را در زندگی‌ام احساس می‌کنم»؛ «خانواده‌ام، خانواده‌ای گرم و حمایتگر است».

نتیجه‌گیری

هدف اصلی پژوهش حاضر، پر کردن خلأ موجود در سنجش معنویت خانواده‌محور، از طریق روان‌سنجی و اعتباریابی ابزاری استاندارد، مبتنی بر آموزه‌های قرآن کریم بود. نتایج تحلیل عاملی تأییدی، نشان داد که الگوی پنج‌عاملی پیشین (شامل باورهای معنوی، فعالیت‌های معنوی، مسئولیت‌پذیری معنوی، مراقبت‌های معنوی و فضای معنوی) از برازش مطلوبی با داده‌های تجربی برخوردار است و ابزار ارزیابی‌شده (Quran-SFQ) دارای ویژگی‌های روان‌سنجی (روایی و پایایی) قابل قبولی است.

نخست، تأیید ساختار چندبعدی این ابزار و به‌ویژه شناسایی مؤلفه باورهای معنوی به عنوان هسته مرکزی شناخت در خانواده، همسو با رویکردهای نوین در روان‌شناسی دین است که معنویت را سازه‌ای پیچیده و چندوجهی می‌دانند (Hill et al., 2000). این یافته با پژوهش‌های Mahoney et al. (1999) که بر نقش تقدیس در روابط خانوادگی تأکید دارند، همخوانی دارد؛ اما تمایز اصلی پژوهش حاضر در ماهیت این باورهاست. در حالی که ابزارهای غربی غالباً معنویت را به یک «تجربه فردی» یا احساس تقدس شخصی تقلیل می‌دهند (Hartz, 2005)، در الگوی قرآنی، باورها صرفاً یک سازه شناختی نیستند، بلکه زیربنای «جهان‌بینی توحیدی» خانواده را شکل می‌دهند. این یافته با نتایج مرادی دهنوی و همکاران (۱۴۰۱) همسو است که نشان دادند، دین‌داری از طریق سازه‌های میانجی همچون «معنای زندگی» و «خودکارآمدی»، تأثیر عمیقی بر آسایش روان‌شناختی افراد دارد؛ به این معنا که باورهای معنوی با تزریق معنا به زندگی، بستری برای سلامت روان فراهم می‌کنند. این جهان‌بینی، معنویت را از یک حس درونی فراتر برده و آن را به مثابه یک «پدیده سیستمی و ارتباطی» تعریف می‌کند که در آن، تقدیس روابط تنها یک احساس نیست، بلکه در قالب «مسئولیت» و «مراقبت» نمود عینی می‌یابد.

دوم، شناسایی مؤلفه فعالیت‌های معنوی نشان می‌دهد که در منطق قرآن، معنویت بدون عمل صالح و مناسک (مانند نماز و صله رحم) محقق نمی‌شود. این نتیجه تمایز آشکار این ابزار با مدل‌های معنویت سکولار غربی است که گاه معنویت را به یک حس درونی بدون نمود رفتاری تقلیل می‌دهند (Hartz, 2005). در مقابل، این یافته با نتایج پژوهش Washington et al. (2022) که بر نقش آیین‌های مذهبی در تاب‌آوری خانواده تأکید دارند، همسو است. همچنین این نتیجه با مطالعه مروری قائم‌پناه و همکاران (۱۴۰۱) مطابقت دارد که در آن «انجام منظم فعالیت‌های معنوی» نظیر دعا، نیایش و توکل، به عنوان مهارت‌های مشترک معنوی شناسایی شده‌اند که نقش جدی در ارتقای سلامت روان ایفا می‌کنند. این ابزار نشان می‌دهد که مناسک مشترک، پیوند دهندهٔ اعضای خانواده در طوفان‌های زندگی است و ایمان قلبی را به رفتار عینی ترجمه می‌نمایند. یافته‌های پژوهش حاضر همسویی قابل‌توجهی با نظریه تقدس‌بخشی[1] Mahoney et al. (1999) دارد. طبق این نظریه، زمانی که افراد جنبه‌های زندگی خانوادگی را دارای معنای الهی و مقدس می‌دانند، سرمایه‌گذاری روانی و مراقبت بیشتری از آن می‌کنند. پرسشنامه SFQ-Quran با عملیاتی‌سازی دقیق این مفهوم در قالب باورهای معنوی و مراقبت‌های معنوی، مکانیزم بومی این فرآیند روان‌شناختی را آشکار می‌سازد.

1. Sanctification Theory

سوم، برجسته شدن دو مؤلفه مسئولیت‌پذیری معنوی و مراقبت‌های معنوی، نوآوری نظری اصلی این پژوهش محسوب می‌شود که جایگاه آن را در ادبیات علم، متمایز می‌کند. در حالی که ابزارهای غربی (مانند SWBS) غالباً معنویت را عاملی برای «آرامش فردی» می‌دانند، این پژوهش نشان داد که در منطق قرآن، معنویت عاملی برای تعهد متقابل است. این دو بعد نشان می‌دهند که در خانواده قرآنی، اعضا نسبت به رشد معنوی یکدیگر مسئول (قُوا أَنْفُسَكُمْ وَ أَهْلِيكُمْ ناراً) و نسبت به خطاهای یکدیگر «مراقب و پوشاننده» (هُنَّ لِبَاسٌ لَكُمْ وَأَنْتُمْ لِبَاسٌ لَهُنَّ) هستند. این یافته، نظریه قوامیت و مودت قرآنی را به زبان روان‌سنجی ترجمه کرده و نشان می‌دهد که خانواده معنوی، سیستمی است که در آن اعضا خود را در برابر رشد و سعادت یکدیگر مسئول می‌دانند (مصلحی و همکاران، ۱۴۰۱). این نگاه فراتر از مدل‌های کارکردی رایج (مانند مک‌مستر) است که صرفاً بر حل مسئله تمرکز دارند.

بنابراین مؤلفه فضای معنوی به عنوان برآیند سیستمی چهار عامل قبلی، نشان‌دهنده جوّ حاکم بر خانواده است که با مفهوم سکینه در قرآن قرابت دارد. این فضا، بستری امن برای رشد و تاب‌آوری اعضا فراهم می‌کند. این یافته همسو با پژوهش‌های متأخر است که نشان داده‌اند مقاومت معنوی و ارزیابی‌های معنوی از وقایع زندگی، نقشی منحصربه‌فرد در کاهش تنیدگی و حفظ انسجام روانی ایفا می‌کنند (Captari et al., 2023). در مجموع، پرسشنامه حاضر برخلاف ابزارهای غربی که غالباً بر تجربه فردی تمرکز دارند، معنویت را به مثابه یک پدیده سیستمی و ارتباطی در خانواده می‌سنجد. این ابزار نشان می‌دهد که معنویت در خانواده اسلامی، ترکیبی درهم‌تنیده از ایمان قلبی، التزام عملی، مسئولیت حقوقی و مراقبت اخلاقی است؛ یافته‌ای که ضرورت گذر از مدل‌های جهان‌شمول‌نگر به مدل‌های حساس به بافت فرهنگی در مطالعات خانواده را تأیید می‌کند (Alrashdi et al., 2024).

این پرسشنامه، از نظر کاربردی، ظرفیت‌های قابل‌توجهی را در حوزه‌های بالینی، پژوهشی و تربیتی ارائه می‌دهد. در حوزه بالینی و مشاوره خانواده، درمانگران می‌توانند با بهره‌گیری از این پرسشنامه، نیم‌رخ معنوی خانواده‌ها را ترسیم نموده و با شناسایی دقیق نقاط قوت و ضعف در ابعاد پنج‌گانه، مداخلات هدفمندتری را طراحی کنند؛ برای نمونه، خانواده‌ای که در بُعد باورها نمره بالا اما در مراقبت‌ها نمره پایین کسب می‌کند، نیازمند مداخله در مهارت‌های ارتباطی-اخلاقی است تا شکاف میان شناخت و رفتار را ترمیم کند. در حوزه پژوهشی نیز، این ابزار بستر مناسبی را برای محققان فراهم می‌آورد تا رابطه معنویت خانواده‌محور را با متغیرهای کلیدی نظیر رضایت زناشویی، سبک‌های فرزندپروری و سلامت روان در بافت فرهنگی-اسلامی با دقتی فراتر از ابزارهای عمومی بسنجند. افزون بر این، در عرصه سیاست‌گذاری و تربیت، نهادهای فرهنگی می‌توانند با استناد به الگوی زیربنایی این ابزار، بسته‌های آموزشی جامعی را تدوین کنند که به جای تمرکز صرف بر آموزش عقاید فردی، بر تقویت فضای معنوی و نهادینه‌سازی مسئولیت‌پذیری متقابل در بستر خانواده تمرکز داشته‌باشد.

پژوهش حاضر علی‌رغم نوآوری و یافته‌های خود، با محدودیت‌هایی نیز همراه بود. نخست، تمرکز نمونه بر شهرهای مذهبی قم و مشهد، موجب همگنی پاسخ‌ها و کاهش نسبی انحراف معیار نمرات گردید. پیشنهاد می‌شود جهت ارتقای تعمیم‌پذیری نتایج، این پرسشنامه در جوامع و بافت‌های فرهنگی متنوع‌تری نیز هنجاریابی شود. دوم، این پژوهش از طرح مقطعی استفاده کرده‌است؛ مطالعات طولی می‌تواند به درک عمیق‌تری از تحول معنویت در خانواده در طول زمان کمک کند. سوم، به دلیل محدودیت، تحلیل کامل گویه‌ها در این مقاله گزارش نشده‌است که می‌تواند در پژوهش‌های مستقل بررسی شود. برای پژوهش‌های آتی، پیشنهاد می‌شود رابطه الگوی پنج‌عاملی معنویت در خانواده با متغیرهای کلیدی دیگری مانند سلامت روان، رضایت از زندگی، تاب‌آوری و سبک‌های فرزندپروری بررسی شود. همچنین، طراحی و ارزیابی اثربخشی بسته‌های آموزشی مبتنی بر این الگو برای زوجین و والدین می‌تواند زمینه کاربردی مهمی برای تحقیقات آینده باشد.

نتایج کلی پژوهش نشان می‌دهد که پرسشنامه معنویت در خانواده بر اساس قرآن کریم با دارا بودن ویژگی‌های روان‌سنجی مطلوب، ابزاری کارآمد، بومی و متناسب با بافت فرهنگی-اسلامی است که می‌تواند توسط پژوهشگران و درمانگران برای سنجش دقیق ابعاد چندگانه معنویت در نظام خانواده مورد بهره‌برداری قرار گیرد.

منابع

قرآن کریم.

اسکندری، ا.وزیری. س.، فلاح. م.ح.،و عاصی مذنب. ا. (۱۴۰۰). تدوین و اعتبارسنجی ابزار سنجش سلامت معنوی مبتنی بر متون اسلامی مرتبط. *فصلنامه فرهنگ مشاوره و روان درمانی*، ۱۲(۴۸)، ۱۹۶-۱۶۵.

تیموتی، س. (۲۰۱۵). *روان‌شناسی دین و معنویت؛ شناخت عمیق و دقیق* (ترجمه ف. رسانه و م. دلیر، ۱۴۰۲). ارجمند.

ثناگویی‌زاده، م. (۱۴۰۲). اثربخشی خانواده‌درمانی مذهبی با رویکرد اسلامی بر کارآمدی خانواده، رضایت زناشویی و شاخص‌های غنی‌سازی ارتباط والدین دارای فرزند نوجوان. *روان‌شناسی فرهنگی*، *۷*(۱)، ۲۰۸-۲۳۵.

جان‌بزرگی، م. (۱۳۹۵). اثر خانواده‌درمان‌گری سیستمی معنوی بر رضایت زناشویی و کنش‌وری خانواده. *دوفصلنامه پژوهش‌نامه اسلامی زنان و خانواده*، ۴(۲۱)، ۹-۲۸.

جان‌بزرگی، م. (۱۴۰۳). *درمان چندبعدی معنوی: یک رویکرد خداسو برای مشاوره و روان‌درمانگری (فنون و برنامه‌ها)*. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

حمدیه، م.و شهیدی، ش. (۱۳۹۸). *اصول و مبانی بهداشت روانی* (چاپ هشتم). سمت.

راشدی‌فر، ف.، سالاری‌فر. م.، صفورائی پاریزی. م. (۱۴۰۳). مدل‌یابی ساختاری کارآمدی خانواده بر اساس معنای زندگی با نقش میانجی معنویت در خانواده و مرزهای زوجینی. مطالعات اسلام و روانشناسی، ۱۸(۳۵)، ۱۸-۱. doi: ۱۰.۳۰۴۷۱/psy.۲۲۰۵,۹۸۰۹,۲۰۲۴

رجبی. م.، نارویی نصرتی. ر.،و جهانگیرزاده قمی.، م. (۱۳۹۹). معنویت: چیستی، گستره و کارکردها در روان‌شناسی و مقایسه آن با رویکرد اسلامی. اسلام و پژوهش های روان‌شناختی, ۶(۱۴), ۱۰۲-۷۹.

رضازاده قوشقرا، م. و پاک‌مهر، سینا. (۱۴۰۳). از شرق تا غرب؛ تازه‌ترین ابزارهای سنجش معنویت در جمعیت‌های مختلف، Conference on Spiritual Health with the Approach of Spiritual Care، Tehran، https://civilica.com/doc/۲۳۴۰۸۴۸

سراقی، ه.و صفورائی پاریزی، م. م. (۱۳۹۸). بازتعریف خانواده بر اساس قرآن و منابع روایی. *دوفصلنامه تخصصی پژوهش‌های روان‌شناسی اسلامی*، ۲ (۲)، ۶۷-۹۵.

صفورائی پاریزی، م.،و رادمرد، ح (۱۴۰۱). پیش‌بینی کارکرد خانواده بر اساس ادراک زوجین از حضور خدا در زندگی با واسطه‌گری تاب‌آوری فردی. *اسلام و پژوهش‌های روان‌شناختی*، ۸(۱۸)، ۱۱۴-۹۳.

عباس‌زاده، م.،و سلامی، ا. (۱۴۰۱). مبانی فلسفی معنویت در اسلام (با نگاهی به تفاوت آن با رویکرد غیردینی). *فرهنگ و ارتقای سلامت فرهنگستان علوم پزشکی*، ۶(۳)، ۴۲۰-۴۱۲.

گرامی، غ. (۱۴۰۱). بررسی و نقد مبانی تکلیف‌گریزی معنویت‌های سکولار ایران معاصر. *مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی*، ۲۶(۲)، ۴۱۸-۳۹۷.

فاکر میبدی، م. (۱۳۹۳). *مبانی تفسیر روایی*. پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

فرج‌نیا. س. (۱۴۰۱). ساخت و اعتباریابی مقیاس سازه‌های سلامت معنوی و روحی از منظر تفکر اسلامی. مجله سلامت معنوی. ۱(۱)، ۳۸-۵۳ .

قائم‌پناه، ز.، شمسایی، م. م.و براتیان، ر. (۱۴۰۱). مفاهیم مشترک در مهارت‌های معنوی: مطالعهٔ مروری. *روان‌شناسی فرهنگی*، *۶*(۱)، ۲۴-۴۵.

قاسمی مقدم. ک.، شفیع‌آبادی. ع.،و شریفی، اصغر. (۱۳۹۹). تعارضات زناشویی و نیازهای اساسی: نقش میانجی معنویت. *روانشناسی بالینی و شخصیت، ۱۸(۲)، ۶۵-۵۵*.. *18*(2), 55-65. doi: 10.22070/cpap.2020.2947

مرادی دهنوی، م.، رفیعی هنر، ح.و خوش‌گفتار مقدم، ع. ا. (۱۴۰۱). مدل‌یابی رابطه دین‌داری و آسایش روان‌شناختی با میانجیگری خودکارآمدی، حمایت اجتماعی ادراک شده و معنای زندگی. *روان‌شناسی فرهنگی*، *۶*(۲)، ۲۴۵-۲۶۶.

مصباح، م.، مهکام، ر. مصلحی، ج.،و جهانگیرزاده قمی، محمدرضا. (۱۳۹۲). *سلامت معنوی از دیدگاه اسلام (مفاهیم، شاخص‌ها، مبانی)*. حقوقی.

مصلحی، ج. (۱۳۹۸). سلامت معنوی؛ رویکردی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی. *فصلنامه تحقیقات بنیادین علوم انسانی*، ۵(۱۷)، ۶۵-۹۱.

مصلحی، ج. (۱۴۰۱). *الگوی معنویت در خانواده و ساخت مقیاس آن بر اساس قرآن و سنت* [رساله دکتری]. جامعه المصطفی العالمیه(ص).

مصلحی، ج.، صفورائی پاریزی، م. م.، تقیان، ح.،و مسترحمی، س. ع. (۱۴۰۴). معماری خانواده معنوی: تبیین الگوی پنج‌بعدی مبتنی بر استنطاق از قرآن و روان‌شناسی. *مطالعات اسلام و روانشناسی*, ۱۹(۳۹), ۷-۵۰. https://doi.org/۱۰,۳۰۴۷۱/psy.۲۰۲۵,۱۱۰۷۱,۲۳۳۵

منجزی، ف.و شفیع‌آبادی، ع. (۱۳۹۱). بررسی اثر ارتباط اسلامی و نگرش‌های مذهبی بر بهبود رضایت زناشویی. *نشریه علوم رفتاری*، ۴(۱۰)، ۳۰-۳۷.

وست. (۱۹۵۰). *روان‌درمانی و معنویت* (ترجمه ش. شهیدی و س. ع. شیرافکن، چاپ سوم، ۱۳۹۷). رشد.

هارتز، گ. (۲۰۰۵). *معنویت و سلامت روان* (ترجمه امیر کامگار و ع. جعفری، چاپ سوم، ۱۴۰۰). روان.

هراتیان، ع. ع.، جان‌بزرگی، م.و آگاه هریس، م. (۱۳۹۴). رابطه پایبندی مذهبی و تعارض زناشویی و تفاوت آنها در میان زوجین. *پژوهش‌نامه اسلامی زنان و خانواده*، ۳(۵)، ۱۰۱-۱۱۷.

هومن، ح. ع. (۱۴۰۲). *شناخت روش علمی در علوم رفتاری* (چاپ یازدهم). سمت.

Alrashdi, D. H., et al. (2024). Cultural adaptations of third-wave psychotherapies in Gulf Arab countries: A systematic review. *Frontiers in Psychology, 15*, Article 1603654. https://doi.org/10.1177/13634615241227691

Captari, L. E., Shannonhouse, L., Aten, J. D., & Snyder, J. D. (2023). Building spiritual fortitude and resilience following disaster: Synthesizing the contributions of positive psychology and religion/spirituality. In E. B. Davis, E. L. Worthington, Jr., & S. A. Schnitker (Eds.), *Handbook of positive psychology, religion, and spirituality* (pp. 475–490). Springer Nature Switzerland AG. https://doi.org/10.1007/978-3-031-10274-5_30

Fallahchai, R., Fallahi, M., Moazenjami, A., & Mahoney, A. (2021). Sanctification of marriage, religious coping and marital adjustment of Iranian couples. *Psychology of Religion and Spirituality*, *13*(2), 121–134. https://doi.org/10.1037/rel0000288

Hill, P. C., Pargament, K. I., Hood, R. W., Jr., McCullough, M. E., Swyers, J. P., Larson, D. B., & Zinnbauer, B. J. (2000). Conceptualizing religion and spirituality: Points of commonality, points of departure. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, *30*(1), 51–77. https://doi.org /10.1111/1468-5914.00119

Mahoney, A. (2013). The spirituality of us: Relational spirituality in the context of family relationships. In K. I. Pargament (Ed.-in-Chief), *APA handbook of psychology, religion, and spirituality: Vol. 1. Context, theory, and research* (pp. 365–389). Washington, DC: American Psychological Association.

Mahoney, A., Pargament, K. I., Jewell, T., Swank, A. B., Scott, E., Emery, E., & Rye, M. (1999). Marriage and the spiritual realm: The role of proximal and distal religious constructs in marital functioning. *Journal of Family Psychology*, *13*(3), 321–338. https://doi.org/10.1037/0893-3200.13.3.321

Maranges, H. M., Jones, F. R., & Fincham, F. D. (2026). The God Attachment Questionnaire: Development and validation of an avoidant and anxious god attachment measure. *Psychology of Religion and Spirituality*, *18*(1), 32–45. https://doi.org/10.1037/rel0000573

Rassool, G. H. (2023). Islamic psychology: The basics. Routledge. https://doi.org/10.4324/9781003312956

Walsh, F. (2010). *Spiritual resources in family therapy*. Guilford Press.

Washington, K. T., Parker, O., & Oliver, D. P. (2022). Spirituality and family caregiving: A systematic review. *Journal of Family Nursing*, *28*(3), 223–238. https://doi.org/10.1177/10748407221087845